

JAN NOVOTNÝ,
Historický ústav ČSAV, Praha

LIDOVÁ OSVĚTOVÁ PRÁCE V POČÁTCÍCH NÁRODNÍHO OBROZENÍ

Od konce 18. století se v českých zemích rychle rozkládal feudální řád, rozvíjely se kapitalistické výrobní síly a měnila se třídní struktura české společnosti, do jejíhož čela se postupně dostávala mladá buržoasie. Od základu se měnily podmínky života českého lidu na venkově a ve městech. Období přechodu od feudalismu ke kapitalismu bylo zároveň obdobím formování novodobého českého národa, který v této době žil v rámci rakouské monarchie a byl národem utlačovaným. Po Bílé hoře se cizáckí feudálové zmocnili rozhodujících posic v českých zemích a česká národnost zůstala sama o sobě omezena na poddaný lid a drobné městské obyvatelstvo, trpící třídním, náboženským a národnostním útlakem. Upadal český jazyk, literatura a celá národní kultura.

Za této krise bylo úkolem pokrokových představitelů národa bojovat nejen o odstranění překážek společenského — v této přechodné etapě buržoasního — pokroku, ale též o zastavení úpadku národního. Jedině tak mohly být vytvořeny předpoklady pro nový všestranný rozvoj českého národa a pro pozdější národně politické boje proti rakouské reakci. Přes všechnu snahu a píli nemohla však tento gigantický úkol splnit jen vedoucí složka národního hnutí — vlastenecká inteligence, bojující po celé obrození za ideály buržoasního pokroku a národní svébytnosti, tlumočící zároveň zájmy nové nastupující třídy — mladé buržoasie. Hlavní silou českého národního obrození byl český lid na venkově a ve městech,¹⁾ bez jeho aktivní účasti byly rozbití feudálních pout a buržoasně národní přestavba české společnosti nemyslitelné. Spojenectví buržoasie a lidových mas mohlo ovšem trvat jen tak dlouho, dokud se buržoasie sama nestala vládnoucí třídou nové kapitalistické společnosti a revoluční snahy lidu nepře-rostly její vlastní zájmy.

Ve druhé polovině 18. století byl obraz materiální a kulturní úrovně života českého venkovského lidu velmi neutěšený. Jako objektivní následek feudálního útisku, se kterým se lid nikdy nesmířil, panovala na českém venkově hmotná a sociální bída, kulturní zaostalost, nízký stupeň všeobecného vzdělání a z toho vyplývající tmářství udržované často záměrně

¹⁾ Obsah pojmu »lid« se v určitých historických etapách měnil s tím, jak se měnila struktura společnosti. V obrození používám tohoto obecného pojmu pro ty složky české společnosti, které byly nejrozhodnějším bojovníkem proti feudalismu a zároveň vlastním jádrem českého národa a nositelem jeho pokrokových tradic. Jde především o poddaný lid na venkově a městskou chudinu, která se spolu s rozvojem průmyslu postupně přetvářela v novodobý proletariát. Tyto vrstvy, jak se domnívám, je nutno odlišit od nastupující buržoasie, jejíž zájmy nešly tak daleko jako zájmy poddaných a městské chudiny a v dalším vývoji se dostaly do konfliktu. Ukázal to již rok 1848.

vládnoucími třídami. V této době se začala situací poddaných rozhodněji zabývat i vídeňská vláda. Kromě snahy o zmírnění nespokojenosti poddaného lidu, která propukla v povstání roku 1775, byly to i státní zájmy hospodářsko-politické, nutící vládu k některým rozhodnějším opatřením pro zlepšení situace na venkově. Vyžadoval to zájem na rozvoj zemědělství i průmyslu i důvody fiskální. Tíživá hmotná a sociální situace venkovského lidu bránila jeho účasti v probouzejícím se národním životě. To pocítovali velmi dobře i představitelé české osvícenské a vlastenecké inteligence — početná vrstva lidových buditelů — kteří se již od 80. let 19. století vědomě zaměřili k osvětové práci mezi českým lidem, šířili mezi ním pokrokové společenské ideje, usilovali o zlepšení jeho života, o vymanění z hospodářské a kulturní zaostalosti a podnícení jeho vlasteneckého citu.²⁾

Osvětová a poměrně široce pojatá vzdělavatelská práce lidových buditelů nebyla podnícena jen osvícenskými filantropickými idejemi, pronikajícími k nám ve druhé polovině 18. století. Mnozí z těchto obětavých pracovníků pocházeli sami z lidových vrstev a žili přímo mezi lidem, proto také znali jeho těžké postavení, jehož zlepšení jim leželo upřímně na srdci. Osvícenská filantropie toto vědomí nutnosti pomoci lidu jen posilovala. V duchu osvícenských idejí viděli lidoví buditelé cestu k hospodářskému a sociálnímu povznesení lidu přes boj proti zaostalosti kulturní. Z tohoto historicky podmíněného pojetí, které ještě nevidělo, že právě neutěšená sociální situace venkovského lidu a její nejvlastnější příčina feudální útlak podmiňují i jeho zaostalost kulturní, vyplýval zákonitě důraz na lidovou osvětu prováděnou nejrozličnějšími prostředky. Výrazně se toto pojetí projevuje u Kramera, když ukazuje, že úkolem lidových buditelů je, aby »řemeslníkům a rolníkům, kteří vyloučením jazyka českého ze škol, úřadů a života společenského potřebných prostředků byli zbaveni — spisy svými bránu k umění a vědomostem otevírali, ku vzdělání rozumu, k ošlechtění srdce jejich přispívali a tím k jejich pravé blaženosti a spokojenosti pomáhali«.³⁾ Stejně chápal podstatu osvícenství i Jan Rulík, který navíc upozornil, že osvětová práce neznamená však šíření revolučních idejí, protože »bylo by takové osvícení křivé a nepravé, kdyby kterýsi mudrák chtěl lidu namluvit, že skrze pozdvižení může být šťastnější, že se mu povede líp a blaženějšího bude živobyť«.⁴⁾ V nevyvinutých hospodářských a sociálních poměrech, kdy se mladá buržoasie začala teprve formovat ve společenskou třídu a nebyla ještě schopna revolučního boje, nemohlo osvícenství u nás ještě přerůst v revoluční ideologii. V představách většiny českých osvícenců vedla cesta k buržoasně národním přeměnám přes pozvolné odbourávání feudálních přehrad reformami osvíceného panovníka a přes ústupky dosažené od šlechty. Ovšem sama otázka charakteru českého osvícenství je velmi složitá a dodnes není vyřešena. Poukazují proto jen na to, jak česká vlastenecká inteligence chápala koncem 18. a počátkem 19. století funkci lidové osvětové a vzdělavatelské práce. Lidoví budi-

²⁾ J. Novotný, *Příspěvek k otázce úlohy některých lidových buditelů v počátcích českého národního obrození*, ČsČH II/1954, str. 602.

³⁾ Tamtéž, str. 611.

⁴⁾ Vesnického faráře *Rozmlouvání se svými osadníky. K obecnému naučení vydané od Jana Rulíka*. Praha 1804, str. 9—10.

telé ji však zároveň chápali jako významný úkol vlastenecký — ve zlepšení hospodářského, sociálního a kulturního postavení lidu viděli prostředek k povznesení celého českého národa.⁵⁾

Od konce vlády Marie Terezie a zvláště pak za vlády Josefa II. měla sama vládní místa zájem o vhodně prováděnou osvětovou práci mezi lidem, zvláště o šíření nových pokročilejších metod v zemědělství. Snahou bylo vzbudit zájem poddaných o racionálnější hospodaření a tím i poněkud zlepšit jejich hmotnou situaci. Vládě šlo však především o zvýšení výnosnosti poddanských gruntů tak, aby jejich majitelé měli dostatek nejen ke své obživě, ale mohli také řádně plnit daňové povinnosti vůči státu. Sama k této činnosti dávala podněty. Subvencovala činnost »C. k. vlastenské hospodářské společnosti« v Čechách a pečovala i o vydávání populárních hospodářských příruček v českém jazyce a o jejich šíření.⁶⁾ Stejný zájem měla vláda také na popularisaci jejích reformních snah, na celkovém zvyšování všeobecného vzdělání obyvatelstva, a to nejen prostřednictvím školy, ale též cestou lidové osvětové práce. Proto censurní úřady, zvláště za josefínské vlády, postupovaly shovívavěji a ochotně dávaly »imprimatur« těm pracím, které podobným cílům sloužily.

Ve druhé polovině 18. století prováděla vláda též rozsáhlou reformu školství od nejnižšího stupně až po universitu. Cílem bylo přiblížení školy skutečnému životu, potřebám hospodářským, politickým i kulturním. Zvláštní důraz byl kladen na tzv. reálné předměty, jak ukazuje většina návrhů podaných k této reformě. Školská výuka byla úžeji postavena pod dozor státních orgánů a byla provedena též opatření pro zlepšení výchovy učitelů, zvláště pro lidové školství. Avšak právě zde naráželo provádění reformem nejen na neutěšenou situaci venkovských škol, ale také na nepochopení a často přímý odpor vrchností, panských úředníků a duchovních. Zároveň byl i velký nedostatek vzdělaných, osvěcených a poctivých učitelů. Hmotné a společenské postavení venkovského učitele nebylo záviděníhodné, a přestože za vlády Josefa II. byla učiněna opatření pro nápravu, neměla velkého výsledku.⁷⁾

Sám dosah školské výuky a výchovy je však v podstatě vždy omezen jen na dorůstající generaci. Tak tomu bylo i v počátcích obrození. Tím více vzrůstala důležitost mimoškolní osvětové práce české vlastenecké inteligence mezi lidem, která dosáhla postupně širšího společenského významu a doplňovala úspěšně práci školy, pokud ji ta v těžkých podmínkách mohla vůbec plnit tak, jak bylo žádoucí. Nejdůležitějším prostředkem této osvětové práce se stala lidová publicistika, rozvíjející se od 80. let 18. století, byť převážně do šířky. Zvláště velké zásluhy si na tomto poli získal Kramerius a jím roku 1790 založená »Česká expedice«, která se záhy stala vyhledávaným střediskem lidových buditelů z Prahy i dalekého venkova.

⁵⁾ Srov. předmluvu k *Zrcadlu výborného sedlského obcování...*, vydanému v Brně roku 1807 Tomášem Fryčajem. Svazek I, str. XIII—XIV.

⁶⁾ J. Prokeš, *Memoriály o hospodářském stavu Čech z r. 1775*. Časopis pro dějiny venkova, XI/1924, str. 50 a n.

⁷⁾ E. Strnad, *Vlastenecký učitel*. Dokumenty a materiály k vývoji učitele v době obrození. Praha 1955, str. 34 a n.

Zábavné a populárně naučné knihy se z »České expedicí« rozlétly po celých Čechách a pronikly též na Moravu a na Slovensko.

Považoval jsem za nutné věnovat poněkud více pozornosti některým obecnějším otázkám lidové osvěty v počátcích českého národního obrození v jejím historickém rámci. Přistoupím nyní ke konkrétnějšímu rozboru jejich jednotlivých úseků.

1. *Popularisace reformních opatření josefinské vlády.* Vláda Josefa II. byla v rakouské monarchii posledním a zároveň vrcholným obdobím tzv. osvěcenského absolutismu. Vyznačovala se překotným prováděním četných reforem, které ve své podstatě byly vynuceny prohlubujícím se rozkladem feudalismu a narůstáním nových kapitalistických výrobních sil a vztahů. Přestože subjektivním cílem císaře nebylo ani v nejmenším rozmetání feudálního řádu, ale naopak upevnění feudální absolutní rakouské monarchie, přece jen mnohé z jeho reforem objektivně napomáhaly společenskému vývoji směrem ke kapitalismu. Byla to opatření podporující rozvoj průmyslu a zemědělství, zrušení nevolnictví, toleranční patent, uvolnění censury, omezování církevní nadvlády apod. Je nepochybné, že uvedené reformy se setkaly s otevřenými sympatiemi tehdejších mluvčích buržoasního pokroku — osvěcenské inteligence. Na druhé straně však jejich provádění naráželo na odpor šlechty a církevní hierarchie, zvláště tehdy, když snaha panovníka o upevnění centralisticko-absolutistické vlády začala citelně omezovat jejich privilegia. Feudálové byli silně pobouřeni zásahy vlády do poddanských poměrů, církevní hierarchie ještě navíc zásahy do majetku církve i jejího výlučného ideologického panství povolením náboženské svobody protestantům a uvolněním censury, což umožňovalo šířit myšlenky společenského pokroku. V boji proti josefinským reformám nepoužívala reakce jen vlastního nátlaku, naopak byla zpočátku v defenzivě a snažila se spíše prostřednictvím svých služebníků ovlivňovat náladu venkovského lidu. Využívala toho, že lid neměl v minulosti s vládními patenty dobré zkušenosti a také toho, že mezi ním panovalo mnoho tradičních zvyklostí a předsudků, jichž se některé reformy, prováděné často bez přípravy, citelně dotýkaly.⁸⁾ Prostřednictvím farářů a panských úředníků byl lid štván proti reformám a vládním nařízením, při čemž bylo nezřídka hrubě zneužíváno jeho kulturní zaostalosti a náboženského citění.

V této situaci sehrála důležitou úlohu práce lidových buditelů z řad osvěcenské inteligence, kteří chápali objektivně pokrokový dosah reforem a snažili se je popularisovat mezi českým lidem. Největší zásluha na tomto poli náleží V. M. Krameriovi, který v 80. letech přístupnou formou vysvětloval lidu význam reforem pro společenský pokrok a pomáhal tak vytvářet

⁸⁾ Odpor vzbuzovaly na příklad zákazy procesů a poutí, zvonění na mračna, nařízení o pohřbívání v pytích, faráři štváli lid proti pohřbívání evangelíků na katolických hřbitovech. Viz *Paměti Františka Jana Vaváka, souseda a rychtáře milčického, z let 1770 až 1814*. Vydal J. Skopec, Praha 1907—1936, zejména svazek I a II/2. Též F. Hrejsa, *Dějiny evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech*. Praha 1927, str. 58, 62 a n.

příznivé podmínky pro jejich přijetí a uskutečňování. Z počátku se zaměřuje zvláště na osvětlení principů náboženské tolerance. Přestože toleranční patent byl českými nekatolíky přijat radostně, byla na druhé straně část nevědomého katolického obyvatelstva štvána některými duchovními proti protestantům a místy došlo ke srážkám, které si vynutily vojenskou asistenci.⁹⁾ Objasnění tolerančních idejí a jejich popularisace byly proto významnými společenskými úkoly. Překonání konfesionálních rozdílů bylo důležité i z hlediska vytváření buržoasně národní jednoty české společnosti. Roku 1782 vydává Kramerius za tímto účelem v českém překladu »Cirkulární spis« osvícenského královéhradeckého biskupa Jana Leopolda z Háj, ukazující duchovenstvu jeho diecése, že proti toleranci neexistují věroučné překážky a že je proto nesprávné stavět se proti ní. Tento spisek spolu s odpovědí českého evangelíka Bohuslava Příka, vydanou rovněž Krameriem,¹⁰⁾ se rychle rozšířily zvláště po českém venkově. Důležité bylo to, že lid se mohl poprvé dočíst pravdu o náboženské toleranci, a to ještě přímo z pera katolického biskupa.

Jednou z nejvýznamnějších prací věnovaných popularisaci vlády Josefa II. mezi českým lidem byla známá »Kniha Josefova«, která vznikla tvůrčím přepracováním německého spisku A. Zitteho a byla vydána Krameriem roku 1784.¹¹⁾ Kramerius zde zdůraznil především církevní, školské a censurní reformy Josefa II., které z hlediska osvícenských představ o společenském pokroku považoval za nejvýznamnější. V předmluvě poznamenal, že knihu vydává proto, aby zmařil snahy nesvědomitých kněží, kteří pro vlastní pohodlí a ziskuchtivost udržují lid v tmářství. Ostře odsoudil mnišské řády, které označil za společenské parazity využívající nevědomosti prostého lidu k vlastnímu obohacování a blahobytu. Uvítal snahu Josefa II. o nápravu škol, kde zdůrazňoval zvláště to, že se mládeži dostane vzdělání i v přírodních vědách, což umožní odstranit zatemnělost a pověřivost mezi lidem. Ze stejných důvodů vítal zrušení zbytečných církevních obřadů a svátků. Ještě vyhraněnější účel mělo i vydání »Křesťanské užitečné katolické domovní postily« r. 1785,¹²⁾ která, jak bylo v předmluvě poznamenáno, byla určena přímo těm, »jenž učených knih ani čísti, ani jim rozuměti nemohou«. Obě Krameriem vydané práce měly mezi lidem velký ohlas a zároveň vzbudily nelibost církevní reakce.¹³⁾ Odlišný význam mělo vydání

⁹⁾ F. Hrejsa; c. d., str. 59.

¹⁰⁾ *Cirkulární spis Pana z Háj, biskupa královéhradeckého na duchovenstvo osady jeho strany toleranci. Od Matěje Václava Kramériusa na žádost jiných do češtiny přeložený.* Praha 1782. *K důstojnévelebnému biskupu královéhradeckému podle vydání jeho Cirkulárního spisu na duchovenstvo osady jeho. Od jistého ne římského katolického Čecha Bohuslava Příka.* Praha 1782. Týž rok vyšla další odpověď na Háj k ů v cirkulář: *Psaní jednoho Pražana k svému příteli do N... G. s strany dobré povahy pana biskupa královéhradeckého.*

¹¹⁾ *Kniha Josefova, sepsaná od jistého spatřujícího osmnácté století, dílem již stále věcti, dílem prorocství.* Na způsob biblí. Praha 1784.

¹²⁾ *Křesťanská katolická užitečná domovní postila*, přeložená a vydaná od M. V. Kramériusa. Díl I, Praha 1785. Jde o volný překlad knihy J. W. E y b l a, *Christliche nützliche Hauspostile*, vydané v Linci 1784.

¹³⁾ Prodávání Knihy Josefovy zakazovali venkovští faráři, protože »jim ne méně než jako sůl v očích čpí, poněvadž to tomu nejsproššímu lidu katolickému oči otvírá...« Krameriova předmluva ke *Křesťanské katolické užitečné domovní postile*, s. p. Postilu zase prý kupovali »chutě nekatolíci, velmi se z ní těšíce, proto jen, že plna jest těžkých utrhaní duchovenstva katolického«. F. J. V a v á k, *Paměti* II/1, str. 89–90.

»Patentní ruční knížky pro měšťana a sedláka« roku 1782,¹⁴⁾ která ve srozumitelné formě shrnula a populárně vyložila podstatné části nejdůležitějších vládních patentů a nařízení z prvních let Josefovy vlády, tak aby jim rozuměl i prostý člověk a mohl si vyložit jejich skutečný smysl. Je známo, že vrchnosti často některé josefinské patenty překrucovaly nebo se je pokoušely i zatajovat. Zájem o »Patentní ruční knížku« byl takový, že již roku 1787 vyšla v novém vydání.

V popularisaci josefinských reforem pokračoval Kramerius i jako redaktor »Schönfeldských c. k. pražských novin« po roce 1786. Významně pomáhal tomu, aby české noviny nebyly jen zpravodajským orgánem, ale staly se i prostředkem ovlivňujícím veřejné mínění — byť především podle vládních potřeb a zájmů. To se Krameriovi plně dařilo. Vlády Josefa II. vzpomínal v českých novinách často i po jeho smrti, kdy reakce vystoupila proti všem pokrokovým idejím.

Ukázali jsme si, že lidová osvětová publicistika josefinské doby popularisovala především reformy prováděné na poli kulturního života, zatím co hospodářským a sociálním reformám nevěnovala takovou pozornost, jakou by jejich význam nesporně zasluhoval. Působilo zde jistě to, že osvícenci hlavní příčinu hospodářské a sociální bídy lidu spatřovali především v nedostatečném vzdělání a celkové kulturní zaostalosti. Právě proto vítali na prvním místě opatření uvolňující cestu ke kulturnímu pokroku, ke vzdělanosti. Základní příčinu však podle mého mínění nutno hledat hlouběji. Na přechodu od feudalismu ke kapitalismu ještě dlouho přežívalo feudální pojetí národa, zahrnující do tohoto svazku jen privilegované vrstvy společnosti. Pod vlivem osvícenských idejí se však postupně měnilo: do národního organismu byl jako nedělitelná složka zahrnován také lid. Ovšem v době, kdy byla buržoasie ještě slabá a šlechta ovládala hospodářský a politický život, nedovedli si představitelé obrozenské inteligence představit společnost a národ bez její účasti. Tyto názory se výrazně projevují i v soudobé české publicistice. František Faustín Procházka r. 1786 zdůrazňuje, že je přímo božím příkazem, aby »mezi lidmi vrchnost a správa obce byla, a stavové vyšší a nižší, ouřadové a povinnosti zůstávali«.¹⁵⁾ Podobné názory se objevují i jinde.¹⁶⁾ Zdá se, že právě tyto představy o nutnosti účasti šlechty v národním životě vedly obrozenskou inteligenci k tomu, aby se snažila smiřovat třídní protiklady mezi šlechtou a poddanými, a ty josefinské reformy, které do tohoto vztahu zasahovaly, ponechávala raději stranou. Ukazuje se však i to, že lidoví buditelé se snažili ve svých pracích venkovský lid i přímo odvádět od boje proti vrchnosti. Zde ovšem hrály podstatnou úlohu i censurní ohledy. K otupování třídních

¹⁴⁾ *Patentní ruční knížka pro měšťana a sedláka, to jest náležitý vztah ze všech c. k. patentů a nařízení, která od roku 1780 až do roku 1783 prošla. V češtinu uvedeno prací M. V. Kramériusa. První díl. Praha 1782. Druhý díl nevyšel.*

¹⁵⁾ *Příkladné řeči a užitečná naučení vydaná z knih hlubokých mudrců, ukazující pravidlo vešedního života, jakby se každý rozšafně držeti ve světle měl. Praha 1786, předmluva s. p.*

¹⁶⁾ »... všeliká vrchnost od samého Boha zřízena jest k pokoji a prospěchu lidského pokolení, tak aby první místo na světě měla...« *Krátké a sprosté vyznání a vysvětlení útry čisté křesťanské*. ... Praha 1784, str. 170. (Tuto knihu přeložil Kramerius a vydal ji maďarský evangelický pastor Jan Végh, působící v Libiši u Mělníka.)

rozporů nepochybně sloužilo v lidové publicistice i vyzdvihování filantropických idejí společenského soužití, která měla podle soudobých představ přijmout i šlechta a uplatňovat je ve vztahu ke svým poddaným. Řada prací určených lidovým vrstvám kreslila ideální společenské poměry na venkově: šlechta zde vystupuje jako dobrý »lidumilný otec«, skutečný »ochránce« lidu. Vztahy mezi ní a poddanými si publicisté představují na základě obapolné lásky a věrnosti, pomoci silnějšího slabšímu a bohatého chudému. Tyto myšlenky se objevují v četných pracích Krameriových, Rulíkových a jiných autorů. Z tohoto pojetí nakonec vyplývalo i uznání oprávněnosti feudálních povinností, zvláště roboty.¹⁷⁾ Kramerius sice útočil na požívačný život šlechty a odsuzoval vykořisťování poddaných, na druhé straně však varoval lid před násilným odporem vůči vrchnosti a vyzýval ho, aby očekával reformy osvětleného panovníka, který v příhodném čase jeho situaci zlepší.¹⁸⁾ Výrazně se tyto myšlenky projevují zvláště v době reakce proti francouzské buržoasní revoluci, kterou český lid přes zkreslené zprávy o jejím průběhu přijal se sympatiemi, ale jejíž význam pro boj proti feudalismu česká obrozenská inteligence ve své většině nepochopila a postavila se nakonec proti jejím ideálům, čímž ovšem sloužila objektivně kontra-revolučním zájmům rakouské reakce.

Postoj lidových buditelů z řad osvětské inteligence k otázkám třídních vztahů v české společnosti byl historicky podmíněný; vyplýval z tehdejšího společenského vývoje v rakouské monarchii, kde koncem 18. a začátkem 19. století nebylo ještě síly schopné spolu s lidovými masami venkova vést revoluční boj proti feudalismu. Osvětská inteligence kladla velké naděje v postupné reformy osvětleného panovníka. Revoluční boj jí byl cizí. Není jistě náhodné, že po smrti Josefa II. se v české lidové publicistice objevila řada spisů v podobě kšaftů a modliteb, žádajících, aby jeho nástupce dokončil reformní dílo a vzal lid do ochrany před útlakem nesvědomitých vrchností.¹⁹⁾ Přes historickou a třídní omezenost měla popularisace josefinských reforem pokrokové rysy. Významné je zvláště to, že lidoví buditelé dokázali pochopit jejich progresivní jádro. Lidová publicistika tím pomáhala i politické výchově českého lidu, neboť obracela jeho pozornost k politickým událostem, jakými reformy uskutečňované za vlády Josefa II. jistě byly.²⁰⁾ Zasluhou této popularisace bylo i to, že venkovský lid vzpomínal i v pozdějších letech reakce na Josefa II. jako svého ochránce a lidová prorocství a pověsti spojovala jeho jméno zpravidla s nadějemi

¹⁷⁾ Srov. *Krameriusovy c. k. poštovské noviny* 1790, č. 21, 22. Ve spisku *Mravní naučení pro mládež sedlskou*, vydaném v Brně roku 1780, se o feudálních povinnostech pravilo: »Ty pole, domy a louky, které oni užívají (poddaní — pozn. J. N.), někdy předkům vašeho pána patřily, kteří poněvadž polní práce konati nemohli, je vašim předkům odevzdali, s tou vejmkou, ale by oni páni tomu, kterému ty role a sedlské dvory patřejí, neb patřiti budou jistě služby prokazovali a nikdy z dědin neb vesnic těch, v kterých bydlejí, neucházeli...«, str. 75—76. Kniha byla vydána ještě před zrušením nevolnictví, proto se zde klade důraz i na zákaz odchodu z půdy.

¹⁸⁾ *Křesťanská katolická užitečná domovní postila*, str. 14.

¹⁹⁾ *Kšaft aneb poslední vůle J. C. M. Josefa II. v domácím jazyku vyloženy. Modlitba Josefa II. za svůj lid. Píseň na smrt Josefa II. Poděkování za loučení císaře Josefa II. Od jednoho starého vojáka obětované*. Všechny v Praze roku 1790.

²⁰⁾ J. Novotný, *Příspěvek k otázce úlohy některých lidových buditelů*, str. 607—608.

v lepší život a osvobození z panského útlaku. I zde však třeba vidět projevy dozrávání naivního monarchismu, které se objevovaly často v dřívějších protifeudálních hnutích lidových mas.

2. *Popularisace nových metod hospodaření.* Dalším významným úsekem lidové osvětové a vzdělavatelské práce v počátcích obrození byla popularisace nových způsobů hospodaření, zvláště v zemědělské výrobě. Objektivně k tomu nutil současníky špatný stav drobných rolnických hospodářství pramenící z nejistoty v držbě půdy a z feudálního vykořisťování. Koncem 18. a v první polovině 19. století, kdy docházelo již k patrnému pokroku na šlechtickém velkostatku, pracoval poddaný lid většinou zastarale a také výnosnost jeho pozemků byla nízká. Na ozdravení poměrů v zemědělství, jak již bylo řečeno, měla z fiskálních důvodů zájem i vláda, která sama podporovala snahy k tomu směřující. Na zemědělství byl kladen důraz i proto, že v této době převažovalo v ekonomice a také fysiokraté v něm viděli hlavní článek národního hospodářství.

První kroky k masovějšímu šíření nových způsobů hospodaření se objevují v polovině 80. let 18. století v Schönfeldských novinách, kde Kramerius zřídil zvláštní rubriku »Naučení k domácímu hospodářství«, přinášející ve srozumitelné formě návody ke zlepšení zemědělské výroby tak, aby byly použitelné především na drobných statcích. V 90. letech přebírají tuto úlohu »Nové kalendáře tolerancí« s pravidelnou rubrikou »Prospěšná naučení pilnému hospodáři«. Zároveň se začínají od 80. let objevovat i populární hospodářské příručky poučující buď o obecných otázkách zemědělské praxe, nebo jejích jednotlivých odvětví. Kromě Krameriových kalendářů, které byly ve své době jednou z nejpobulárnějších knih na českém venkově,²¹⁾ nalezly záhy značné obliby jakési souhrnné encyklopedie zásad správného hospodaření, ukazující na příkladech z praxe a nezřídka i zábavnou formou, jak má pracovat dobrý hospodář využívající nových způsobů výroby, zvyšujících výnosnost polí a chlévů. Tak se osvědčila Tomsova »Kniha bídy a pomoci pro sedlský lid«, která v krátké době vyšla ve dvou vydáních (1789 a 1791), Táborského »Hospodářská ruční knížka« (1788), Krameriova »Dobrá rada v potřebě anebo vypsání života Davida Opatrného« (1803), Fryčajovo »Zrcadlo výborného sedlského obcování« (1807), Puchmajerem vydané »Krátké naučení o hospodářství polním pro obecní lid« (1817), Thámova »Kniha pro chudé řemeslníky a lid venkovský« (1813) a některé příručky další. Na jejich významu neubírá, že šlo většinou o překlady cizích prací přizpůsobené českým poměrům.

Popularisace nových způsobů hospodaření postupovala v podstatě podle správných pedagogických zásad. Rolníka, přidržujícího se křečovitě starých metod výroby a neplněného nedůvěrou k novotám, které mu z neznalosti správného použití přinášely někdy více škody než užitku, bylo třeba

²¹⁾ Nové kalendáře tolerancí vycházely v tiskových nákladech a byly prodávány za mimořádně nízkou cenu 10 krejcarů. Již roku 1787 prodal Kramerius ve dvou týdnech 2000 výtisků a musel nechat pro velký zájem tisknout nové vydání (*Schönfeldské noviny* 1787, č. 45). O rok později vyšel kalendář již ve třech vydáních.

nejprve poučit o těch nejzákladnějších otázkách zemědělství, jako bylo složení půdy, hnojení, pěstování vhodných plodin na určitých druzích půdy, bylo ho třeba seznámit s významem chovu dobytka, jeho správným ošetřováním apod. Vhodně k tomu napomáhal Kramerius, který již r. 1787 uveřejnil v Schönfeldských novinách na pokračování instruktivní pojednání o vlastnostech orné půdy a jejím hnojení, kde zvláště varoval před vymrskáváním a doporučoval potřebu včasného ošetření pozemků hnojivem, pro zvýšení jejich úrodnosti.²²⁾ To bylo významné zvláště z hlediska přechodu od feudálního trojpolního hospodaření k pokročilejšímu a produktivnějšímu hospodaření střídavému.

Velká pozornost byla na tomto úseku osvětové práce věnována chovu dobytka, upozorňující zvláště na jeho výnosnost a užitečnost pro celé hospodářství. Kromě hovězího dobytka byla v této době zdůrazňována i výnosnost chovu ovcí, poskytujícímu základní surovinu pro soukenictví. S tím se dostala do popředí i otázka pícninářství, kde se zasloužil o popularisaci nových metod pěstování zvláště F. J. Tomsa,²³⁾ a otázka dobytčích nemocí. Osvětová publicistika ukazovala, že nemoci dobytka nejsou božím trestem a nemají nadpřirozené příčiny, jak si často vysvětloval lid, ale pocházejí často z toho, že rolníci nevědí, jak s dobytkem správně zacházet.²⁴⁾ Popularisovány byly rovněž praktické zkušenosti z včelařství, ovocnářství a zahradnictví, pěstování bource morušového atd. Současníci si uvědomovali i význam zemědělství pro rozvoj některých odvětví průmyslu, proto bylo propagováno i pěstování průmyslových plodin, zvláště těch, které byly potřebné pro textilní výrobu.²⁵⁾ Mnohé rady a návody, byt pro snadnější pochopení podávané ve zjednodušené podobě, odpovídaly vcelku tehdejší úrovni zemědělské vědy a některé z nich neztrácejí na aktuálnosti ani dnes.

Lidoví buditelé si zároveň uvědomovali, že je třeba povzbuzovat také zájem venkovského lidu o jeho práci, často znevažovanou a opovrhovanou. Proto často poukazují na společenský význam rolníkovy práce. Rulík ve svém „Krátkém spisku o stavu sedlském“ psal: »Nevím, proč mnozí tak zpozdilého jsou rozumu, že stav sedlský aneb voráčský, za stav sprostý a opovržený drží, ježto všem stavům chléb takřka do huby dává... Tento stav jest nejstarší na světě, ta nejstarší práce, a téměř tak stará jako lidské

²²⁾ O známosti a vlastnosti země, O rozličné mrvě a zlepšení polí. Schönfeldské noviny průběžně v roce 1787. Později přetištěno v pozmeněné podobě i v Nových kalendářích tolerancí.

²³⁾ Jsou to zvláště Tomsovy překlady: *Tajné rady Šubarta dobře míněné volání na všechny sedláky, kteří nedostatek píce trpí i taky na české. S důkladným naučením, jak lehce a hojně ji dostat, následovně jak k mohovitosti přijít mohou.* Praha 1785, a *Laciný prostředek jak i ze špatných a suchopárných polí živná a dobytku příjemná píce v hojnosti dostat se může, skrze co na polních požitcích ani ta nejmenší ujma se nestane, nýbrž jen obilí znamenitě selepší.* Praha 1787.

²⁴⁾ Tak byl např. zaměřen Třebického překlad *O pádu dobytka kniha pro sedláky* od J. B. Wolštejna, *lékařství a ranhojičství doktora*, Praha 1784, *Naučení pro lid sedlský o nemocech dobytka koňského, hovězího, ovčího a svinského*, Brno 1793 a jd. Na nešetrnost vůči dobytku upozorňoval i Kramerius ve *Večerním shromáždění Dobrovické obce*, Praha 1801, str. 101–104.

²⁵⁾ *Naučení o lnu setí, pro Čechy, Moravu a Slezsko, vydané od Cís. král. společnosti hospodářské v Království českém.* Brno 1804. J. Janiš, *Poučení o setí, hledění a sklizení lnu i o přípravování ho k předivu.* Praha 1818 aj.

pokolení.«²⁶⁾ Jiné práce opět ideallsovaly život venkovského lidu, srovnávajíce ho s těžkostmi a nezdravostí života měšťanů, kteří jsou odkázáni právě na rolníka.²⁷⁾ Spolu s tím vyzdvihovala osvětová publicistika poctivou a pilnou práci jako jediný prostředek k dosažení úspěchu, majetku a vážnosti.

Úsilí lidových buditelů na poli hospodářského pokroku v zemědělství, motivované upřímným zájmem o lepší život venkovského lidu, odpovídalo a napomáhalo společenskému vývoji. Početní růst obyvatelstva, rychlý rozvoj měst a s tím i tržních svazků mezi nimi a venkovem na přechodu od feudalismu ke kapitalismu si vyžadovaly zvýšení produktivity práce v zemědělství, které mohlo být dosaženo jedině cestou technického pokroku. Na druhé straně však existence feudálních vztahů na českém venkově zavádění nových výrobních metod zvláště v drobném hospodářství brzdila. Poddaný rolník v honbě za skývou chleba neměl v této době prostředku a často ani zájmu na využívání těch zkušeností a rad, které mu předávala osvětová publicistika. Obával se — a často oprávněně — že se zvýšením výnosu porostou i jeho feudální dávky. Pevné byly staré tradice výroby, které mohly být postupně překonány jen v souvislosti se sociálním osvobozením. Použití těchto rad a zkušeností zůstávalo proto v této době kromě velkostatku v podstatě omezeno na majetnější vrstvy rolnictva — zárodky venkovské buržoasie, kteří ovšem mohli svým příkladem působit v mezích možností dále, stejně jako někteří pokrokoví učitelé a faráři.

3. *Boj proti kulturní zaostalosti.* Velké zásluhy si osvětová osvěcenská publicistika v počátcích národního obrození získala v úsilí o zvýšení všeobecného vzdělání venkovského lidu, jeho rozhledu po přírodě a po světě vůbec. Boj proti kulturní zaostalosti byl velmi důležitý. Zdeněk Nejedlý ukázal, že podmínkou skutečného obrození národního a společenského vůbec bylo, »aby ta hrozná tma, jež ležela nad českým životem a jež lidem nedovolovala, aby prohlédli, byla zaplašena světlem rozumu a lepšího poznání.«²⁸⁾

Charakteristickým rysem osvětové práce na tomto poli je to, že přes své zaměření proti středověké ztemnělosti se ještě zcela nevymanila z poplatnosti náboženským dogmatům. V této době, kdy kapitalismus v rakouské monarchii učinil teprve své první kroky, nebyly věda a filosofie ještě rozvinuty tak, aby mohly zcela odhodit náboženské rouchou myšlení typické pro období feudalismu, kdy církev ovládala myšlení a celý duchovní život člověka. V osvětové publicistice z počátků obrození se proto setkáváme s takovými jevy — známými ovšem i odjinud — že sám boj proti

²⁶⁾ *Krátký spisek o stavu sedlském aneb voráčském. Ku poctivosti panu Františku Vavákovi, Čechu výbornému a poctivému. Sepsaný od Jana Rulíka, měšťana pražského a spisovatele českého.* Praha 1798, str. 7—8.

²⁷⁾ »... Já bych též rád věděl, v čem měšťan nějakou přednost mítí má? Lepší nežli vy, zajisté není, nebo on od vás živ jest, vy jej živíte, a kdyby práce vyšší nebylo, brzy by města zhynouti musely a na nic uvedeny byly...« *Mravné naučení pro mládež sedlskou*, str. 121.

²⁸⁾ Zdeněk Nejedlý, *Alois Jirásek*, Praha 1949, str. 232.

zatemnělosti, předsudkům a pověrám je nábožensky zdůvodňován. Kramerius v »Knize Josefově« ukazuje, že jsou »okovové a pouta, jimiž rozum sevřen bývá a ducha lidského v temnost pohřbíží přímo proti vůli Boha, jenž svobodného jej stvořil a svobodnou vůli mu dal«. ²⁹⁾ Na druhé straně je však třeba vidět i to, že k prostému člověku, žijícímu v této době ještě plně v zajetí náboženských představ o přírodě a o světě, nebylo možno přistupovat jinak než v určité podobě názorů, které se u některých jednotlivců blížily až k deismu. Přes náboženskou slupku byl boj proti tmářství a snaha o kulturní povznesení lidu pokrokovým činem, byl namířen proti feudalismu a ve své podstatě proti ideologickému panství církve nad vědomím prostého člověka.

Největší zásluhy v zápase s kulturní zaostalostí lidových mas připadají na konci 18. a počátkem 19. století Františku Janu Tomsovi a V. M. Krameriovi. Oba spolu s dalšími spolupracovníky — osvícenci — využívali každých prostředků k tomu, aby ukázali prostému člověku nový, pravdivější obraz přírody a světa. Poukazovali na škodlivost pověr, které, jak psal Kramerius, »nejen rozumu lidskému, protože jej hrubě zatemňují, na škodu jsou, nýbrž, když se jako od kořene ujmou, často ve světě mnoho a přemnoho zlého způsobí«. ³⁰⁾ Srozumitelnou a nezbytnou zábavnou formou předsvědčovali prostého čtenáře, že pověry vznikají z nevědomosti a jsou udržovány různými šarlatány jen k tomu, aby důvěřivý lid byl okrádán. ³¹⁾

Lidoví buditelé nehovořili pouze o škodlivosti pověr. Poznávali, že jejich hlavní příčinou byl nedostatek všeobecného vzdělání, neznalost zákonů přírodního dění. Viděli, že i ty nejběžnější úkazy přírody bývají lidem vysvětlovány z tajuplných nadpřirozených příčin. Ze zjištěných důvodů byl prostý lid udržován v nevědomosti nesvědomitým duchovenstvem, panskými úředníky a také četnými podvodníky. Prvním takovým významnějším prostředkem k šíření lidové osvěty na tomto poli byl »Měsíční spis«, vydávaný Tomsou v roce 1787. ³²⁾ Zvláště jeho šestý, sedmý a část osmého svazku byly věnovány srozumitelnému objasnění takových základních přírodních úkazů, jako je teplo, zima, páry v povětrí, mlhy, déšť, oblaka, rosa, bouře, hrom, blesk, duha, červánky, kola okolo Slunce a Měsíce a jejich zatmění, zemětřesení atd. Tomsa zde vystupuje jako osvícenský racionalista vysvětlující tyto úkazy z přirozených příčin. Podobnou osvětovou úlohu při výkladu přírody měly i jiné práce osvícenských publicistů, jako Šimkův »Krátký vejtah všeobecné historie přirozených věcí«, vydaný ve Vídni již roku 1778, Pařízkova »Historie přirozených věcí pro mládež« (1784) a některé jiné práce. Ovšem u jednotlivých autorů se projevuje různě stupeň poplatnosti náboženské věrouce, byť v podstatě nechápané dogmaticky. V 90. letech 18. a počátkem 19. století přebírají osvětovou úlohu na tomto

²⁹⁾ *Kniha Josefova*, str. 39. Podobně i str. 19.

³⁰⁾ *Přítel lidu. Knížka k poučení a vyrazení*. I. Praha 1806, str. 151.

³¹⁾ Zajímavě na to ukazovala knížka *Odkryté tajnosti čarodějnických kunštů k výstraze a vyučování obecního lidu o pověrách a škodlivých bludech*. Německy napsal Eckarthausen, do moravského jazyka přeložil Vratislav Monse. 1792. Srov. též *Večerní shromáždění Dobrovické obce*, str. 28—36, 64—72, 105—109. *Dobrá rada v potřebě*, str. 51 až 52. *Přítel lidu I*, str. 157 a n.

³²⁾ *Měsíční spis k poučení a obveselení obecního lidu*. Vydáný od Františka Jana Tomsovy. Praha 1787. Vyšlo celkem 12 svazků, pravidelně každý měsíc jeden.

poli z velké části práce Krameriovy. I on vysvětluje čtenářům podstatu přírodních úkazů, poučuje je též šířeji o kosmografii,³³⁾ o složeních a funkcích orgánů lidského těla³⁴⁾ a jiných v té době mezi lidem málo známých věcech. I jeho výklad je rovněž zjednodušován, aby byl snadno pochopitelný i nejprostšímu čtenáři. I Kramerius je poplatný církevní věrouce.

Obrozenští lidovýchovní pracovníci si zároveň byli vědomi toho, že za temnělost lidu udružuje též špatná zábavná literatura, naplněná fantastickými příběhy a strašidelnými báchorkami. Kramerius odsoudil tyto literární produkty, které »mdlý člověka mozek za dnů nevědomosti smyslí«, neboť »zhola nic k naučení ani k nejmenšímu myslí vyrazení nesloužejí«. ³⁵⁾ Z toho pak vyplývala snaha, ovšem ne vždy úspěšná, překonat špatný vkus prostého čtenáře a dát mu do rukou novou, obsahem i formou dokonalejší zábavnou a poučnou četbu. Obrozenští spisovatelé vykonali na tomto poli velký kus práce i pro zastavení úpadku a zajištění rozvoje české národní literatury. Ke zvyšování všeobecného vzdělání lidu sloužilo nepochybně též seznamování s vlastí³⁶⁾ i s cizími zeměmi, národy a jejich životem. Velkého rozšíření a obliby si získaly zvláště populární cestopisy, vydávané Krameriem od počátku 19. století v »České expedici«. Kramerius opravdu dovedl vzbuzovat zájem čtenářů o cizí země. Využíval především ohlasu tehdejšího politického dění ve světě — napoleonských válek — aby seznamoval čtenáře se zeměmi, kde se tyto události odehrávaly. Tak za Napoleonovy výpravy do Egypta využil zájmu o toto neobyčejné vojenské tažení a v příloze svých novin »Pražském poslu« pohotově uveřejnil na pokračování »Ouplné vypsání Egypta«. ³⁷⁾ V dalších pracích připravených zpravidla podle německých cestopisů, ale přizpůsobených chápání lidového čtenáře, psal o dobrodružných výpravách a cestách do cizích zemí, o objevení Ameriky a postupně seznámil své čtenáře se všemi světadíly. Nejčastěji používal poutavé formy rozhovoru. Psal nejen o způsobu života jiných národů a o jejich kultuře, ale dovedl též odsoudit dobyvačnost a krutou ziskuchtivost tehdejších kolonialistů.

Při své vzdělavatelské a osvětové práci věnovala česká národní inteligence velkou pozornost též způsobu života venkovského lidu, popularisaci správných a zdravých životních zásad. V morálních principech stavěla, jak jsme již ukázali, na první místo poctivou a pilnou práci jako zdroj blahobytu lidské společnosti. Lidoví buditelé ve svých pracích rozhodně vystupovali proti opilství a karbanu, ve kterých prostý lid často hledal únik ze své bídy a jediný způsob zábavy. Charakteristickým příkladem této literatury je »Katechismus o zdraví«, přeložený a vydaný Františkem Ja-

³³⁾ *Večerní shromáždění Dobručické obce*, str. 75 a n., 109 a n.

³⁴⁾ Zvláště články *O lidech zvlášť i vůbec* a *Obecné známosti člověka* v *Příteli lidu* I, str. 7 a n., 50 a n.

³⁵⁾ Předmluva Krameria k Šedivého knize *České Amazonky, aneb Divčí boj v Čechách pod správou rekyně Vlasty. Podle Hájkovy kroniky sepsáno*, Praha 1792, str. 3—4.

³⁶⁾ Kromě četné místopisné literatury byly to i takové práce, seznamující v populární formě lidového čtenáře s krásami a dějinami české země, jako byla Táboorského knížka *Krátké vypsání země české*, vydaná v Praze roku 1778, či Dlabačovo *Krátké vypsání Českého království*, vydané roku 1818.

³⁷⁾ *Krameriusovy c. k. vlastenské noviny* 1802, příloha *Pražský posel*, od č. 27 dále. Roku 1816 vydali Krameriovi dědicové tuto práci i knižně.

nem Tomsou roku 1794.³⁸⁾ Spisek velmi obsáhle poučuje o správných životních zásadách, zejména o základních otázkách osobní a společenské hygieny. Podrobně vykládá o ošetřování a výchově nemluvňat, zdůrazňuje při tom volnost pohybu a potřebu zdravého vzduchu pro mladý organismus. Ukazuje na potřebu čistého povětří pro člověka v době práce i odpočinku, hovoří o tělesné čistotě i hygieně bydlení a odívání. Seznamuje dále čtenáře se správnými zásadami životosprávy, při čemž věnuje pozornost i kouření, alkoholismu a spánku. Druhá část spisku poučuje pak o jednotlivých druzích nejrozšířenějších nemocí — zvláště infekčních, které byly tehdy metlou venkovského i městského obyvatelstva — a jejich správném léčení. Rozhodně se Tomsa staví proti v té době běžným babským metodám léčení, jako bylo zařikávání a vykuřování, neodmítá však možnost využití vyzkoušených prostředků lidového lékařství. Vyzdvihuje ovšem na předním místě úlohu odborné lékařské pomoci a také již preventivního očkování. Popularisace správných zásad hygieny a kultury života i prvních poznatků novodobé lékařské vědy,³⁹⁾ které jsou dnes běžné i v nejzapatlejších koutech naší vlasti, měla ve své době, kdy venkovský lid žil v zastalých poměrech, značný kulturní význam. Přestože celkové ozdravení poměrů v životě venkovského lidu záviselo především na likvidaci panského útisku — a to si tehdejší publicisté vždy ještě neuvědomovali — mohla osvětová práce na tomto poli přinést v mezích možností svůj prospěch i za stávajících poměrů.

Lidovým osvětovým pracovníkům ležela upřímně na srdci též správná výchova mládeže — dorůstající generace národa. Na vydávání vhodné literatury sloužící těmto potřebám měla zájem sama vládní místa zabývající se tehdy otázkami školské reformy. Proto již v 80. letech byly z jejich podnětu vydávány české čítanky s poučným obsahem, především pro nejnížší stupeň škol.⁴⁰⁾ Obsah podobné čítanky byl velmi pestrý. Kromě nutných a nezbytných tehdy poučení o povinnostech k mocnárům, rakouské »vlasti« a k vrchnosti, nalezneme zde též výklad základních morálních zásad života, školních pravidel a velmi často také poučení hospodářská, blízká zemědělské nebo řemeslnické praxi. Podobné práce věnované zábavě a vzdělávání mladé generace začínají záhy vydávat sami lidoví buditelé. Obsah těchto spisů se zpravidla podobal obsahu čítanek, kromě toho byla zde i obsáhlejší poučení o přírodě, o světě, výklad morálních principů života a nezbytně i zdůvodnění neměnnosti existujících společenských vztahů. Zvláštní důraz je kladen na pracovitost a poslušnost, úctu k rodičům, učitelům a pochopitelně též k vrchnosti. V »Zrcadle šlechtivosti pro

³⁸⁾ *Katechismus o zdraví pro chrámy a školy hrabství šamburského lipského. K užítku naší vlasti na česko přeložený od Františka Jana Tomsy.* Praha 1794.

³⁹⁾ Z jiných prací srov. např. *Všeobecné domácí prostředky naproti rozličným vnitřním zevnitřním nemocem pro lid sedlský, který buď pro nemožnost a chudobu svou, nebo pro vzdálenost cesty vši pomoci lidské zbaven jest.* 1796. *Domluva jednoho Čecha přítelčeného k vlastencům svým v důležitosti zachování jejich zdraví.* Praha 1800. J. B. Dlab a č. *Naučení o kravčích neštovicích jak by se očkovati mohly.* Praha 1802. F. A. Vacek, *Užitek vštěpení neb očkování neštovic kravských vyložen v rozmlouvání mezi farářem a sedlákem.* Praha 1815 a j.

⁴⁰⁾ Např. *Malá kniha k čtení pro učence obecných aneb triviálních škol v c. k. zemích.* Praha 1780. *Díl druhý knihy k čtení pro sedlské školy v c. k. zemích bez otázek k užívání žáků.* Praha 1780, 1797 a v posledním vydání 1805.

mládež českou« Kramerius zdůrazňuje sice rovnost všech lidí, která se však vyčerpává jen tím, »aby všickni jedněm a týmž pánům poddáni byli.«⁴¹⁾ Poměrně největší počet spisů věnovaných mládeži vydal Rulík a Kramerius, kromě nich Tomsa, Rautenkranc a v druhém desetiletí 19. století pak zvláště Norbert Vaněk, Jan Javornický a Jiří Suchánek. Pozornost byla pochopitelně věnována také škole, učitelům a ostatním vychovatelům mládeže. Jejich práci a odbornému pedagogickému vzdělávání měly pomáhat tzv. metodní knihy, školní pravidla a instrukce vydávané i česky většinou z úředních podnětů. Tyto knihy se objevují již od 70. let 18. století. Příkladem je »Kniha metodní pro učitele českých škol v císařsko-královských zemích«, vydaná roku 1777; z hlediska tehdejší pedagogické praxe není bez zajímavosti Pařízkův spisek »O pravém způsobu cvičení mládeže ve školách českých« z roku 1797.⁴²⁾ Není účelem tohoto článku provést rozbor pedagogických principů nastíněných v těchto příručkách. Názory některých významnějších představitelů české pedagogiky obrozenecké doby se podrobněji zabýval již E. Strnad.⁴³⁾

Vlastenecká inteligence kladla při tom vždy důraz na potřebu výchovy a vzdělání v mateřském jazyku. V době přípravy korunovace Leopolda II. za českého krále požadovala ústy Krameriovými zavedení češtiny do všech stupňů škol a do úřadů: »Na císaře neměli bychom žádnou jinou prosbu, než aby nám náš mateřský jazyk do všech našich škol a kancelářů uvedl, neboť tak jedině náš slavný národ opět okřeje.«⁴⁴⁾ Počátkem 19. století se vyskytla řada kantorů, kteří vystupovali i před úřady proti vyučování němčině bez navazování na mateřskou řeč mládeže a sami z vlastní iniciativy se snažili zavádět do škol vyučování českému jazyku. Josef Rautenkranc, ředitel hlavní školy v Nových Dvorech, dosáhl, že se v několika málo letech po roce 1805 přeměnila postupně ve školu českou, i když na druhé straně byla známa svými úspěchy při vyučování němčině.⁴⁵⁾ Tato iniciativa obětavých vlasteneckých pracovníků nehlédících na nepřízeň úřadů vytvářela nezbytné předpoklady pro zápasy dalších generací o českou národní školu.

Lidoví buditelé věnovali ve svých pracích značnou pozornost jak vlastnímu působení učitele, tak i ostatních vychovatelů mládeže i starší generace. Kramerius v »Dobré radě v potřebě« vykreslil ideální postavu osvětleného venkovského faráře vzdělávajícího nezištně své farníky a pracujícího pro jejich blaho. Publicisté si uvědomovali klíčové postavení kněze na venkově, kde církev v této době ještě zcela ovládala myšlení člověka. Při vážnosti a účtě, kterou venkovský farář požíval, mohl mnoho vykonat pro osvětovou a vzdělavatelskou práci mezi lidem. Na škodu bylo takových nezištných vzdělavatelů jen málo.

Pokud se týče snahy o zlepšení sociálního postavení venkovského lidu, je pozoruhodná závěrečná část již vzpomenuté Krameriovy »Dobré rady

⁴¹⁾ *Zrcadlo šlechtivosti pro mládež českou, v kterémž se vedle abecedy, vybrané řeči z mudrců, průpovědi, příkladové a rozprávky mnohé, k poučení, vyrazení a výstraze ob-sahují. Sepsané od Václava M. Krameriusa.* Praha 1805, str. 78.

⁴²⁾ F. J. Pařízek, *O pravém způsobu cvičení mládeže ve školách českých, učitelům školním k užítku.* Praha 1797.

⁴³⁾ E. Strnad, *Vlastenecký učitel*, Praha 1955, str. 98 a n.

⁴⁴⁾ *Krameriusovy c. k. poštovské noviny*, 1790, č. 16.

⁴⁵⁾ E. Strnad, *Vlastenecký učitel*, str. 117 a 121.

v potřebě», kde uvažoval a navrhoval, jak pomáhat mladým lidem při uzavírání manželství, jak zaopatřit ve stáří muže a ženy, aby jako výměnkáři nebyli na obtíž, jak se starat o sirotky i jak celkově pozvednout sociální úroveň chudiny.⁴⁶⁾ Popularisaci některých chudinských opatření byly věnovány i jiné spisky, zpravidla však oslavující některá filantropická opatření feudálů, kterým však v podstatě nešlo o nic jiného, než o podchycení chudiny tvořící nejrevolučnější element na českém venkově.⁴⁷⁾ Filantropické myšlenky objevující se v některých pracích však byly v této době, stejně jako po celé období kapitalismu, jen vzdálenou utopií.

Metodou prací věnovaných lidovému osvětovému a vzdělavatelskému poslání byla co největší srozumitelnost a přesvědčivost. Kromě zábavné formy (např. povídka s poučením v závěru) je velmi často používáno živého rozhovoru dvou osob či prosté sokratické metody postupného kladení otázek a odpovědí, jdoucích od jednoduchého ke složitějšímu. Zdá se, že tento postup byl chápání lidového čtenáře v této době celkem nejprístupnější.

Snaha české vlastenecké inteligence na poli kulturního pokroku, o rozšíření všeobecného vzdělání prostého lidu i o vštěpení správných morálních principů a zdravých zásad života měla velký společenský význam. Ve své podstatě byla namířena proti feudalismu, proti jeho dědictví v životě a ve vědomí člověka. Popularisace poznatků přírodního dění, snaha o racionální pohled na přírodu a její jevy, přes určitou historickou omezenost vyplývající z nerozvinutosti moderní vědy podlamovala nadvládu náboženské ideologie a tím přispívala k tomu, aby se vědomí člověka mohlo postupně vymaňovat z ideologického područí církve.

4. *Vlastenecká výchova lidu.* Významným úsekem osvětové a vzdělavatelské práce v počátcích obrození byla vlastenecká výchova a národní uvědomování lidových mas. To doplňovalo, ale zároveň bylo též nedílnou součástí snahy celé první obrozenské generace o zastavení pobělohorského úpadku českého národa, jeho jazyka a kultury. Ve vztahu k českému národu se josefinské období vyznačovalo několika charakteristickými momenty. Je nepochybné, že germanizační politika byla českému národu nepřátelská, na druhé straně však podněcovala národně buditelskou činnost vlastenecké inteligence. Samy některé reformy Josefa II. napomáhaly objektivně této činnosti. Uvolnění censury umožnilo vydávat české politické noviny a více českých knih. Není proto divu, že někteří buditelé označovali Josefa II. přímo za ochránce českého národa.⁴⁸⁾

Snahou lidových buditelů bylo především vzbuzovat mezi masami českého venkovského a městského lidu lásku k národnímu jazyku, dějinám, literatuře a národní kultuře vůbec. V jazyce a literatuře navazovala často na odkaz tzv. veleslavínské doby, na druhé straně však využívala rovněž výsledků práce té části obrozenské inteligence, která v čele s Dobrovským

⁴⁶⁾ *Dobrá rada v potřebě*, str. 175 a n.

⁴⁷⁾ Srov. např. spisek *Zpráva jistá o založení pro chudé na Bukvojských panstvích*, Praha 1779 [v nových vydáních 1781 a 1785].

⁴⁸⁾ Kramerius v referátu o návštěvě Josefa II. v českém divadle »Boudě« poznamenal, že císař »nejináč tomu chce, než abychom v vlasti své i vlasteneckou milou naši řeč rozšiřovali, a pokud možné, zvelebovali.« *Schönfeldské noviny* 1786, č. 38. Podobně usuzoval o vládě Josefa II. i Pelcl, který při jeho nástupu na trůn poznamenal: »... nyní začne Čechům doba rozkvětu a slávy.« *Paměti*. Vydal J. Pán, Praha 1931, str. 25.

kladla základy k rozvoji české jazykovědy, historie, literární historie a slavistiky. Snaha o zapojení lidu do aktivního národního života, projevující se již od počátků obrození, byla významná a napomáhala urychlovat vývoj české společnosti na přechodu od feudalismu ke kapitalismu.

Již první česky psané jazykové obrany — Tháмова a Rulíkova — poukazovaly na slavnou minulost českého národa a jeho jazyka, na bohaté kulturní dědictví a na srozumitelnost češtiny pro ostatní slovanské národy.⁴⁹⁾ Thám velmi ostře útočil proti odrodilé šlechtě, zatím co Rulík ji naopak povzbuzoval tím, že jí dával za příklad boj uherské šlechty za práva uherského království na počátku 90. let 18. století a její lásku k mateřskému jazyku — tj. maďarštině.

Ke značnému oživení vlasteneckého ruchu došlo počátkem 90. let v souvislosti s korunovací Leopolda II. za českého krále. Česká šlechta hodlala využít příležitosti ke znovudobytí svých stavovských a zemských privilegií, při čemž se odvolávala na stará historická práva českého království a českých stavů. V té souvislosti se objevily na českém zemském sněmu i některé návrhy na širší uplatnění českého jazyka ve veřejném životě. Šlechtické hnutí však samo o sobě nebylo ničím jiným než reakcí na předcházející josefinský centralismus a absolutismus, vlastenecká hesla sloužila jen za zástěrku feudálním zájmům. Významných událostí počátku 90. let však plně využívala lidová osvětová publicistika ke zvyšování úcty a vážnosti k českému jazyku a k povzbuzování národního sebevědomí českého lidu. Krameriovy noviny vyzdvihovaly především to, že Leopold svou korunovací vlastně uznal práva českého národa a království a vzbuzovaly mezi čtenáři naděje, že pro český národ nastávají příznivější časy. Počátkem roku 1792 se očekávalo, že císař vydá co nejdříve nařízení o zavedení češtiny do škol.⁵⁰⁾ Nakonec však bylo povoleno jen zřízení stolice české řeči a literatury na pražské universitě. Když zde roku 1793 zahájil Pelcl přednášky, využil toho Rulík k vlasteneckému povzbuzování.⁵¹⁾ Záhy se však ukázalo, že naděje českých vlastenců v panovníka a šlechtické hnutí byly neopodstatněné. Panovníkovi nešlo o nic jiného než o uklidnění šlechtického »oposličního« hnutí, a to se nakonec uspokojilo s drobnými politickými ústupky.

Velkou úlohu v národně buditecké činnosti sehrály ty práce, které obracely pozornost lidu ke slavné národní minulosti a jejím hrdinům. Není jistě náhodné, že po krutém jezuitském útlaku období temna vzrůstal zájem o ty dějinné události, které reakce nejvíce zatracovala, zvláště pak o husitství. S novým osvíceným pohledem na Husa a hnutí se mohl český čtenář seznámit již v polovině 80. let 18. století, když Václav Stach, osvícený kněz a krajní josefinista, přeložil do češtiny Roykovu »Historii velikého sněmu kostnického« a doplnil ji významnou předmluvou zaostřenou proti jesuit-

⁴⁹⁾ *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v cvičení se v něm líným a nešalým sepsaná od Karla Hynka Tháma*, Praha 1783. *Sláva a výbornost jazyka českého. Předložena od Jana Rulíka*, Praha 1792.

⁵⁰⁾ *Krameriovy noviny* 1792, č. 3.

⁵¹⁾ *Vlastenecké plesání a díky činění na slavném uvedení císař. krále profesora jazyka českého na učitelskou stolicí v slavné pražské universitě*. Sepsané od Jana Rulíka. Praha 1793.

skému tmářství.⁵²⁾ Německý originál i český překlad Roykovy knihy se setkaly s odporem církevní hierarchie, a Stach předvídáje persekuci, se raději jako překladatel skryl za pseudonym Václava Petrýna. Ale již na počátku 90. let postihovala tyto práce zostřená censura a také je citelně ovlivňoval duch reakce proti francouzské revoluci. Tak Rulík ve své »Velmi užitečné historii o slovutném národu českém« sice hodnotil kladně husitství, ale zachováváje na druhé straně loyaltitu ke dvoru, odsoudil protihabsburské boje českých stavů v minulosti. Práce sama vyzývala čtenáře k věrnosti panovnického domu, což je dosti typické právě pro rok vydání — 1793, kdy skončila ve Francii královská rodina pod gilotinou. Významnějším činem byla Pelcova »Nová kronika česká«, vycházející na pokračování od roku 1791,⁵³⁾ a určená širším vrstvám čtenářů. Je typické, že v době, kdy napoleonské armády ohrožovaly bezprostředně české země, byla sama vláda přinucena apelovat na věrnost českého lidu a udatnost českých vojáků a domobrany, k čemuž neváhala využívat i argumentů, poukazujících na hrdinnou minulost českého národa a jeho osvobozenécké bojové tradice. Těmto cílům sloužily nakonec i některé práce českých publicistů, zvláště těch, kteří se netajili svým odporem k francouzské buržoasní revoluci, jejíž význam pro vývoj společnosti nepochopili. Přestože i tyto práce⁵⁴⁾ apelovaly na slavnou minulost českého národa, sloužily více než vlasteneckému uvědomování, reakčním politickým zájmům rakouské vlády. Z pera některých lidových publicistů pocházely i protirevoluční pamflety, útočící často hrubě na city prostého čtenáře. Takové byly Krameriovy »hrůzostrašné« popisy poprav Ludvíka XVI. a Marie Antoinety v Paříži z roku 1793, či známý pamflet Vavákův »Tma ve dne jako v noci na rozumu lidském v národu francouzském učiněná, po všem světě vyhlášená«, vydaný dvakrát v letech 1796 a 1797.

Za napoleonských válek v souvislosti s několika průchody ruských vojsk našimi zeměmi se v české lidové publicistice objevily již první kroky k popularisaci slovanské myšlenky a rusofilství. Obrozená inteligence představovala lidu ruské vojáky především jako příslušníky velikého a svobodného slovanského národa, tak silného, že dovede drtit i dosud neporazitelné armády francouzské.⁵⁵⁾ Zdůrazňovala zvláště jazykovou příbuznost Čechů a Rusů, a to, že Češi nejsou opuštěni ve světě, ale jsou členem veliké rodiny slovanských národů, v jejímž čele stojí mocný bratr na východě, který je jejich záštitou a oporou v boji za lepší budoucnost národa. Myšlenka slovanství a rusofilství, tak charakteristická pro celé naše národní obrození, se již v této době dostávala mezi lid.

⁵²⁾ *Historie velikého sněmu kostnického od kněze Kašpara Royko, řádného učitele církevní historie při vyšších školách prv v Grácu, nyní v Praze. Z německého přeložená od Václava Petrýna. I—II. Praha 1785—1786.*

⁵³⁾ *Nová kronika česká, v kteréž příběhy obyvatelův země České od počátku až do nynějších časů vypravuje František Martin Pelc, oud Král. české učené společnosti. I. Praha 1791, II. 1792, III. 1796, IV. díl zůstal v rukopise nevydán.*

⁵⁴⁾ Srov. např. *Rautenkrancův List k obráncům českým s dvěma poznamenáními z roku 1808, či anonymní spisek Udatnost slavného českého národu podle vlastenecké historie hrdlivým obráncům českým a všem ostatním krajanům představená, 1809 a jd.*

⁵⁵⁾ »... v bitvě stojí jako zeď, oficiři k udatnosti je podporují a tak nižádná nepřátelská moc proti těmto hrdinským Slovanům nic poříditi nemůže.« Krameriovy noviny 1799, č. 30.

Přestože prostředky české vlastenecké inteligence byly v počátcích národního obrození ještě skromné a jejich uplatňování často naráželo na nepřátelský postoj úřadů, podařilo se jí již v této době šířit vlastenecké ideje mezi lid, povzbuzovat jeho národní vědomí a hrdost a vytvářet první předpoklady k tomu, aby národně osvobozenec zápas získal postupně širokou sociální základnu. Můžeme v podstatě říci, že vládní politika germanisace narazila u nás již v samých počátcích na těžké překážky, vyplývající nejen z uvědomělého odporu národní inteligence, ale i ze silného vlasteneckého cítění lidu, přestože i to bylo dočasně utlumené dlouhodobým útlakem sociálním a národnostním. Právě v široké účasti českého lidu měst a venkova byla vlastní příčina rychlého překonání úpadku a vzestupného rozvoje českého národního života a hnutí v první polovině 19. století.

Osvětová práce české vlastenecké inteligence na poli šíření pokrokových idejí, popularisace hospodářského a kulturního pokroku i na poli vlasteneckého hnutí napomáhala zákonitému vývoji české společnosti na přechodu od feudalismu ke kapitalismu a objektivnímu procesu konstituování novodobého českého národa. Nemalá zde byla zvláště zásluha české osvětové lidové publicistiky. Ta by však sama nestačila. Bylo třeba ještě obětavé práce často neznámých buditelů na venkově a ve městech, osvěcenských a vlasteneckých učitelů, farářů, vzdělanějších rychtářů, rolníků, řemeslníků a kupců, odběratelů a čtenářů této literatury, jejíž myšlenky a podněty šířili nejrozličnějšími prostředky dále. Právě touto cestou se dostávala první seménka osvěty, lepšího poznání a vlastenecké výchovy dolů, mezi lid. Domnívám se, že nejsou zcela správné názory, popírající pokrokový obsah práce českých lidových buditelů na tomto poli.⁵⁶⁾ Není je možno hodnotit pouze z hlediska jejich politických názorů a postoje k tehdejším společenským problémům. Je skutečnost, a to jsme se pokusili také ukázat, že z valné části si ještě vždy neuvědomovali, že základní příčinou hospodářské a kulturní bídy je sama feudální společnost a že teprve její pád otevře cestu k dalšímu pokroku hospodářskému, sociálnímu, kulturnímu i národnímu. I to však bylo historicky podmíněno slabým rozvojem kapitalistických vztahů v českých zemích a v rakouské monarchii vůbec. Objektivně bylo však jejich dílo — přestože si to ve velké většině sami ani neuvědomovali — namířeno svým obsahem proti feudalismu, zvláště pak proti jeho dědictví ve vědomí lidí — proti pověrčivosti, tmářství, nevzdělanosti a kulturní zaostalosti. Lidová osvěta přes skromné prostředky již v počátcích obrození nejen doprovázela, ale svým širším společenským dosahem přímo doplňovala vzdělávatelskou a výchovnou práci školy, která se právě v této době přes četné překážky začala pozvolna uplatňovat.

⁵⁶⁾ Usuzuje tak K. K o s í k ve své jinak velmi podnětné a cenné práci *Česká radikální demokracie*, Praha 1958, str. 70—71, který o lidových buditelích píše, že »jsou živel vysloveně konservativní v politice a konservující v národnostní otázce«.

Ян Новотный:

Народное просвещение в начальный период возрождения

Народное просвещение в начальный период чешского национального возрождения в значительной степени дополняло школьное образование и воспитание и обнимало более широкий круг общества чем школа. Главным средством, которое использовала прогрессивная интеллигенция в этой области, была публицистика, приспособленная по своим форме и содержанию для самых широких слоев чешского общества, в первую очередь для сельского населения. В эпоху Иосифа II народные будители уделяли много внимания популяризации правительственных реформ и распространению просветительных идей. Главное внимание было направлено в особенности на разъяснение реформ Иосифа II на развитие культурной жизни чешского народа. Большую роль в просветительной работе играли и старания поднять экономическое положение крепостных, в первую очередь путем популяризации новых методов ведения сельского хозяйства. Большие заслуги у надорных будителей в деле борьбы против средневекового невежества. Они старались поднять уровень основного образования широких масс народа. В своих работах они популяризуют новые достижения природоведческих наук, борются против суеверий, распространяют принципы правильной жизни и начала новой морали. Многие из них помогают и школе путем выпуска произведений для молодежи и учебников. Неотделимой частью народно-просветительной работы в начальный период чешского национального возрождения было воспитание чешского народа в духе патриотизма, любви к родному языку, культуре и прогрессивному наследию национального прошлого. По своему содержанию просветительная работа была направлена против феодализма, в первую очередь против его наследия в сознании людей. Там самым она помогла подрывать господство церкви над мышлением человека. Это была прогрессивная деятельность, соответствующая закономерному развитию чешского общества.

Jan Novotný:

Popular Adult Education in the Beginnings of the Czech National Revival

Adult people's education in the beginnings of the Czech National Revival period supplemented in a significant manner school instruction and education, covering a wider range of society than school itself. The principal instrument of the patriotic intelligentsia in this field was the issuing of publications. The form as well as the contents of these publications were adapted to the needs of the broadest sections of Czech society, especially to those of the rural population. In the period of Joseph II's reign great attention was given by the Czech national revivalists to popularizing the government reforms and to spreading some ideas of the Age of Enlightenment. Particular attention was given especially to the influence of Joseph's reforms on the development of the cultural life of the Czech nation. A significant part of the work connected with adult education was the endeavour to achieve economic progress of the subject peasantry, especially by popularizing new methods of agricultural production. The popular national revivalists gained much merit in their struggle against medieval obscurantism by their efforts to extend elementary education of the broadest sections of the population. Popularizing the achievements of natural science in their works, they fought against superstition, professed the principles of the right way of life as well as new principles of ethics. Many of them helped the school in publishing literature for the youth and textbooks. An integral part of adult education in this period was the education of the Czech people having as its aim to awaken their patriotism, love for their mother tongue, for their culture and for the progressive heritage of their national history. The content of the work connected with adult education was directed against feudalism, particularly against its survival in the minds of the people. It helped to undermine the hold of the Church over man's thinking. This work was progressive in character, corresponding to the laws governing the development of Czech society.